

Adrian Gendera

Muzeum Okręgowe w Lesznie

<https://orcid.org/0000-0002-9796-576X>

Skarb z Górzna – nowe ustalenia

The Górzno treasure – new findings

Abstract

The Górzno treasure is a collection of several dozen coins and their fragments, dating back to the first half of the 11th century. It was found in the interwar period in fields near the village of Górzno in the Leszno district. Since 1968, part of it has been in the collection of the District Museum in Leszno, constituting part of the permanent exhibition. The aim of the article is to present new findings that were made on the basis of research and interviews with the descendants of a person closely related to the disclosure of the deposit. As a result of the research, a reliable date of discovery of the Treasure was established (which is still incorrect) as well as the background of the discovery itself and the events that followed.

Keywords: The Treasure of Górzno, Heliodor Janiszewski, Ludwik Kawczyński, Müller's estate in Górzno, state conservator of monuments from Poznań

Słowa kluczowe: Skarb z Górzna, Heliodor Janiszewski, Ludwik Kawczyński, majątek ziemski Müllerów w Górznie, państwowy konserwator zabytków z Poznania

Elementem wystawy stałej Muzeum Okręgowego w Lesznie (MOL), prezentowanej obecnie w siedzibie przy ul. Gabriela Narutowicza 31, jest skarb z Górzna. Jego charakterystykę numizmatyczną oraz informacje o odkryciu zaprezentowano w powojennych publikacjach – opracowaniach naukowych, popularnonaukowych i wykazach muzealiów¹. Na podstawie materiałów archiwalnych i muzealiów można doprecyzować okoliczności odkrycia depozytu² i jego powojenne dzieje. Przedstawiono je w niniejszym artykule.

Ustalenia poczyniono przede wszystkim na podstawie kwerendy w zasobach Archiwum Naukowego (AN) Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (MAP) oraz MOL, a także rozmowy z potomkami świadka historii, który znał okoliczności odkrycia depozytu z Górzna. A zatem w zbiorach AN MAP przejrano teczkę z aktami dotyczącymi odkryć archeologicznych z Górzna i okolicy³, natomiast z MOL wykorzystano karty katalogowe monet, księgę inwentarzową zbiornicy zabytków w Lesznie oraz księgę inwentarzową zbiorów archeologicznych⁴. Kontakt z potomkami świadka historii udało się nawiązać dzięki postowi internetowemu, który zamieszczono w mediach społecznościowych MOL. Na wpis zareagował użytkownik portalu Facebook (FB), który przekazał nieznane dotychczas informacje⁵. W pracy posiłowano się także literaturą przedmiotu.

¹ Zob. Zdzisław Rajewski, *Skarb srebrny z okresu wczesnodziejowego wykopany w Górznie w pow. leszczyńskim*, „Przegląd Archeologiczny”, 7 (1946) 1, s. 110–112; Bogdan Kostrzewski, *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945–1949*, „Fontes Praehistorici”, 1 (1951), s. 172; Marian Gumowski, *Polskie skarby monet X–XI wieku (materiały)*, Warszawa 1953; Jacek Ślaski, Stanisław Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski: materiały*, t. 1, Warszawa–Wrocław 1959, s. 22–23; *Ziemia leszczyńska*, red. Janusz Deresiewicz, Poznań 1966, s. 34; Maria Malinowska, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Wielkopolski*, Poznań 1970, s. 35–39; Barbara Goldmann, *Zbiory archeologiczne*, [w:] *Przewodnik po zbiorach*, red. Witold Omieczynski, Leszno 2004, s. 43; *Odkrycia skarbów wczesnośredniowiecznych z terenu Wielkopolski – kontekst archeologiczny znalezisk*, red. Małgorzata Andrałojć *et al.*, Poznań 2011, s. 56–57; Adrian Gendera, *Skarb z Górzna: srebrny depozyt z czasów Chrobrego*, Histmag, <https://histmag.org/Skarb-z-Gorzna-srebrny-depozyt-z-czasow-Chrobrego-25106> (dostęp: 12 VII 2023). Zob. także na mapach, [w:] *Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas*, red. Leszek Gajewski *et al.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

² Depozyt – w archeologii zespół artefaktów złożonych (zdeponowanych) w określonym miejscu (np. ziemi, jaskini) w celu przechowania (ochrony) majątku. Ujawniony depozyt określa się mianem skarbu. Z racji stylistycznych w artykule przyjęto obie formy na określenie Skarbu z Górzna (jak u Jerzego Ginalskiego względem depozytu z Trepczy); Jerzy Ginalski, *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 49 (1997), s. 221–238; Andrzej Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 2011, s. 65–66.

³ MAP, AN, sygn. 1478, *Górzno*.

⁴ MOL, sygn. MLA 1-70, Karty katalogowe monet; *ibidem*, *Inwentarz zabytków Zbiornicy zabytków w Lesznie (przy Instytucie Zachodnim) załączka przyszłego Muzeum Pol. Zach. Wielkopolski w Lesznie, Leszno 1945–1949*; *ibidem*, *Księga Inwentarzowa Muzealiów Archeologicznych Muzeum w Lesznie*, s. 1–7.

⁵ MOL, FB, post z 10 I 2023, https://www.facebook.com/MuzeumLeszno?locale=pl_PL (dostęp: 28 X 2023).

Skarb z Górzna składa się z denarów⁶ bitych w srebrze. Są to: 63 monety całe i 14 fragmentów – 40 denarów krzyżowych całych (X/XI w.), 10 denarów Ottona i Adelajdy (bite za Bolesława Chrobrego panującego w latach 992–1025), 2 denary z imieniem króla angielskiego Etelreda (bite za Bolesława Chrobrego), 1 fragment denara Piotra, 3 denary króla węgierskiego Stefana I (bite do 1038 r.), 4 monety z Kolonii, 1 z Remagen (X/XI w.), 1 z Verdun oraz 2 denary, których nie zidentyfikowano. Znalezione również kilkanaście kawałków lanego srebra („placki”) o różnej wielkości i wadze oraz biżuterię. Skarb liczy ok. tysiąca lat i jest związany z czasami bliskimi początkom państwa polskiego. Niewątpliwie stanowi to o jego wysokiej wartości historycznej, numizmatycznej i edukacyjnej. Można stawiać tu liczne pytania badawcze, zwłaszcza o osobę pierwotnego właściciela, datę i powód ukrycia skarbu w XI w., a także o okoliczności jego znalezienia w XX w. i dalsze losy. Kwestii z XI w., z uwagi na upływ czasu i deficyt źródeł, zdaje się, nie uda się rozstrzygnąć już nigdy. Nieco lepsza sytuacja, choć też nie do końca satysfakcjonująca, dotyczy kulis odkrycia depozytu w XX w. Pojawiające się niejasności także i w tym wypadku wynikają z niewielkiej liczby materiałów archiwalnych. Pewne jest tylko to, iż ukryto go i odnaleziono na terenie obecnego powiatu leszczyńskiego, na polach w okolicy Górzna, a także znana jest poprawna data jego ujawnienia (o czym dalej)⁷.

Zdzisław Rajewski⁸ podał w 1946 r., iż skarb został prawdopodobnie ukryty około połowy XI w. Wydaje się, iż wskazanie to należy rozumieć bardziej jako sugestię daty końcowej okresu, w którym depozyt mógł zostać schowany, niż jednoznacznie określony punkt w chronologii. Świadczy o tym podany przez Rajewskiego prawdopodobny powód ukrycia skarbu – czas wojny lub niepokoju społecznych⁹. Wiadomo, iż przyczyn chowania dóbr w ziemi lub w innym miejscu (np. szczelinie skalnej)

⁶ Denar – łac. *Denarius*, czyli 10 asów, moneta o rzymskim rodowodzie, z czasem rozpowszechniona w Europie. Początkowo wykonywana ze srebra, później także z innymi metalami. Na ziemiach polskich występował do XVII w., jednakże w zdawkowej już formie. *Denar*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/denar;4007978.html> (dostęp: 15 XII 2024).

⁷ MOL, sygn. MLA 1-70, Karty katalogowe monet; Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110–112; J. Ślaski, S. Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne skarby...*, s. 22–23; Józef Andrzej Szwaagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990, s. 18–21; A. Gendra, *Skarb z Górzna...*

⁸ Zdzisław Rajewski (1907–1974) – archeolog, muzeolog, doktorat z archeologii w 1936 r., tytuł profesora nadzwyczajnego w 1955 r., a zwyczajnego w 1970 r. Przedwojenny pracownik Muzeum Przedhistorycznego w Poznaniu. Odkrywca i badacz Biskupina w latach 1934–1939 i po 1945 r. Po II wojnie światowej związany zawodowo z Uniwersytetem Poznańskim i Instytutem Zachodnim; J. Głosik, *Zdzisław Adam Rajewski*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 27 (1975), s. 359–361.

⁹ Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110.

bywało więcej. Józef Szymański dodał do powyższych racji także bezpieczną dla posiadacza tezauryzację majątku i racje kultowe. Zdarzało się również, iż monety i inne dobra po prostu gubiono. W takim przypadku podlegały one destrukcyjnym wpływom czynników atmosferycznych i łatwiej mogły zostać odnalezione przez przypadkową osobę¹⁰. Okoliczności ujawnienia depozytu, o których dalej, wykluczają przypadkowe zagubienie.

Opierając się na datowaniu monet z Górzna, można wskazać, iż skarb ukryto po 1038 r.¹¹ Burzliwe dzieje Wielkopolski w pierwszej połowie XI w. mogą wskazywać na ukrycie go już pod koniec lat trzydziestych tego stulecia. W tym czasie monarchia wczesnopiastowska przeżywała poważny kryzys wewnętrzny – osłabienie władzy, chaos i zaburzenia społeczne. Sytuację w Polsce wykorzystał książę czeski Brzetysław I (1034–1055) z dynastii Przemyślidów i w 1038 r., a według nowszych ustaleń w 1039 r., najechał Śląsk i Wielkopolskę. Symbolem niszczycielskiego ataku stał się los Gniezna, złupionego przez armię czeskiego księcia; z katedry gnieźnieńskiej skradziono wówczas relikwie św. Wojciecha i Pięciu Braci Męczenników¹². Był to zatem potencjalnie bardzo dobry moment na ukrycie późniejszego znaleziska w Górznie.

W kontekście skarbu z Górzna można postawić także pytanie o trasę przemarszu Brzetysława I przez Wielkopolskę. Na ewentualność przejścia jego wojsk przez region leszczyński (pogranicze śląsko-wielkopolskie) może wskazywać układ późniejszych, średniowiecznych szlaków handlowych. Tworzono je w miejscach, które od dawna wykorzystywano do przemieszczania się między ośrodkami piastowskiej Polski. Z szlaków mógł korzystać również najeźdźca. Wiadomo, iż w średniowieczu i czasach nowożytnych przebiegały one przez okolice Świąciechowy i Ponieca – region ujawnienia depozytu¹³. Niewykluczone zatem, że skarb z Górzna ukryto właśnie podczas najazdu czeskiego księcia, ale równie dobrze powód ukrycia mógł być zupełnie inny, jak schowanie skradzionych dóbr lub zabezpieczenie zebranych podatków przed złodziejami¹⁴. Wybór rejonu ukrycia skarbu nie był przypadkowy. W pobliżu Jeziora

¹⁰ Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002, s. 559–560.

¹¹ Marek Wróbel, *Grodzisko, st. 1* [Górzno], https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabytek?inspire_id=PL.1.9.ZIPOZ.NID_A_30_AR.20261&rejestr=rejestr-zabytkow (dostęp: 29 VIII 2023).

¹² Włodzimierz Berner, *Czechy i Czesi w świadomości społeczeństwa polskiego we wczesnym średniowieczu*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, t. 23 (1986), s. 61; Piotr K. Wojciechowski, *Data wyprawy Brzetysława I do Polski w rękopisach „Kroniki Czechów” Kosmasa z Pragi*, „Przegląd Historyczny”, 89 (1998) 2, s. 263–267.

¹³ Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 18 206, Stanisław Józef Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w. XVI*, mapa, Warszawa 1926.

¹⁴ A. Gendera, *Skarb z Górzna...*

Górznowskiego znajdował się bowiem gród – niewielkie skupisko ludności i lokalne centrum administracyjne¹⁵. Pytaniem, na które nie znajdzie się już odpowiedzi, jest sprawa ewentualnych powiązań właściciela lub posiadacza depozytu z grodem.

Rajewski podał w 1946 r. błędną datę odkrycia skarbu – jesień 1931 r.¹⁶ W świetle materiałów archiwalnych z MAP data ta wymaga korekty, bowiem odkrycia dokonano jesienią 1930 r.¹⁷ Okoliczności ujawnienia, które opisał Rajewski, pozostają natomiast bez zmian. Podał on, iż ujawnienia depozytu dokonano podczas orki na polach majątku ziemskiego Mülle-rów w Górznie. Prace polowe prowadzono przy użyciu lokomobili. Dokładnej lokalizacji miejsca znalezienia przedmiotów nie zdołał jednak ustalić. Od Ludwika Kawczyńskiego¹⁸, pracownika majątku ziemskiego w Górznie, uzyskał informacje, iż skarb znajdował się pod zakopanym w ziemi kamieniem, w wilgotnym obniżeniu terenu i miał postać kuli. Określenie to można różnie interpretować – jako sakiewkę czy garnek. Od samego początku zakładano, iż wydobyto tylko część depozytu. Kawczyński opisał Rajewskiemu, iż robotnicy rolni przerwali pracę i zaczęli zbierać monety oraz pozostałe srebro. Następnie kopali w ziemi na głębokość ok. pół metra i uderzali łopatami w grunt, nasłuchując ewentualnych odgłosów uderzeń o skrzynię – tak wyobrażali sobie sposób chowania skarbów. Niczego jednak nie usłyszeli. Nadzorca z majątku

¹⁵ M. Wróbel, *Grodzisko...*; A. Buko, *Archeologia Polski...*, s. 66.

¹⁶ Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110. Za Rajewskim błędną datację powtórzył we wcześniejszej publikacji autor niniejszego artykułu; A. Gendera, *Skarb z Górzna...*

¹⁷ Cytaty z materiałów archiwalnych MAP świadczące o dacie odkrycia Skarbu z Górzna:

– „Jesienią r. 1930 znaleziono przy orce skarb siekańcowy. Skarb ukryty był pod kamieniem. Część skarbu rozsypała się po roli, część pozostała w ziemi”, MAP, AN, sygn. 1478, *Górzno, pow. leszczyński*, Poznań, lata trzydzieste XX w., b. pag.,

– „Niżej podpisany ma zamiar przeprowadzić w Górznie badania monet średniowiecznych znalezionych tamże w roku zeszłym”, MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do starosty powiatu leszczyńskiego, Poznań 29.09.1931, b. pag.,

– „w sprawie wyoranych w roku ubiegłym w Górznie monet starożytnych”; MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do Ludwika Kawczyńskiego, Poznań 25.09.1931, b. pag.

¹⁸ Ludwik Kawczyński (1872–1961) ur. w Dębiczu, kowal. Jako kawaler mieszkał w Jeżycach pod Poznaniem. Od 8 lutego 1896 r. w związku małżeńskim z Anastazją z Koperskich (1875–1953). Małżonkowie mieszkali następnie Kostrzynie, Paczkowie, przy powstałym w 1900 r. majątku ziemskim Augustusberg koło wsi Klony, Iwnie, Chwałkowie i w Górznie. Zmiana miejsc zamieszkania wynikała z pracy Kawczyńskiego jako stelmacha w majątkach ziemskich. Małżonkowie wychowywali pięcioro dzieci (Kazimiera, Helena, Kazimierz, Walentyna i Stanisław). Archiwum Państwowe w Lesznie (dalej: APL), USC Kostrzyn, sygn. 68, Akt ślubu nr 16, Kostrzyn 8.02.1896, skan 34; APL, USC Kostrzyn, sygn. 70, Akt urodzenia nr 27, Kostrzyn, 1.02.1897, skan 30; APL, USC Kostrzyn, sygn. 73, Akt urodzenia nr 73, Kostrzyn, 25.03.1898, skan 76; APL, USC Kostrzyn, sygn. 171, Akt urodzenia nr 32, Kostrzyn, 3.02.1902, skan 35; *Kreis Schroda, Arbeitsgemeinschaft Ostdeutscher Familienforscher*, <https://agoff.de/?p=90979> (dostęp: 30 IX 2023); Relacja rodziny Kostrzewskich z Osiecznej...

ziemskiego nakazał im kontynuację orki. Do dziś nie wiadomo, czy w ziemi rzeczywiście pozostała część srebrnego skarbu¹⁹.

Władze konserwatorskie z Poznania dowiedziały się o nim dopiero w 1931 r., przypuszczalnie latem²⁰. Z tego powodu konserwator z Poznania, profesor Zygmunt Zakrzewski, zaplanował wizję lokalną w Górznie na pierwszą połowę października 1931 r. O pomoc w organizacji przejazdu z Leszna do Górzna poprosił starostę leszczyńskiego Edmunda Zenktelera. Starosta docenił wagę historyczną odkrycia, zobowiązał się udostępnić konserwatorowi służbowy samochód²¹.

Intrygującym wątkiem sprawy skarbu z Górzna jest to, iż od samego początku przyjmowano błędną lokalizację jego odnalezienia, choć Kawczyński raczej znał tę faktyczną. Domniemywano, iż odkrycia dokonano w okolicy grodziska nad Jeziorem Górznowskim, gdzie już wcześniej odnaleziono pozostałości z dalekiej przeszłości. W ten sposób myślano także kilka dziesięcioleci później, gdy wykonywano Archeologiczne Zdjęcie Polski, na którym oznaczono rzekome miejsce znalezienia depozytu – na łąkach po wschodniej stronie grodziska nad Jeziorem Górznowskim. Informacji tej – odnosząc się do opracowania Małgorzaty Andrałojć i pozostałych współredaktorów – ma przeczyć układ dawnych kanałów melioracyjnych oraz typ gleb i zadrzewienia, co mogło uniemożliwiać zastosowanie lokomobili. Brak możliwości ustalenia wiarygodnego miejsca odkrycia depozytu i przeprowadzenia badań archeologicznych wyjaśnia list Kawczyńskiego, który wysłał on w pierwszej połowie października 1931 r. do konserwatora w Poznaniu. Była to odpowiedź na pismo konserwatora z 25 września 1931 r., w którym konserwator wskazał, iż dowiedział się o Kawczyńskim od Heliodora Janiszewskiego²², który był siostrzeńcem Kawczyńskiego. Na tyle zainteresowała go sprawa odkrycia, iż latem 1932 r., gdy przebywał na wakacjach w Górznie, chodził po polach i szukał śladów skarbu. Działania te nie przyniosły jednak żadnego

¹⁹ Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110–112; A. Gendera, *Skarb z Górzna...* Na temat majątku ziemskiego w Górznie zob. Magdalena Jarzewicz, *Majątki wielkopolskie: powiat leszczyński*, t. 4, Szreniawa 1996, s. 45–49.

²⁰ MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do Ludwika Kawczyńskiego...; *ibidem*, Pismo konserwatora z Poznania do starosty powiatu leszczyńskiego...; *ibidem*, List Ludwika Kawczyńskiego do konserwatora z Poznania, Górzno, 16.10.1931, b. pag.

²¹ MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do Ludwika Kawczyńskiego...; *ibidem*, Pismo konserwatora z Poznania do starosty powiatu leszczyńskiego...; *ibidem*, Pismo starosty powiatowego z Leszna do konserwatora z Poznania, Leszno, 2.10.1931, b. pag.

²² MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do Ludwika Kawczyńskiego...; *ibidem*, List Ludwika Kawczyńskiego do konserwatora z Poznania...; *ibidem*, *Górzno, pow. leszczyński...*; *Odkrycia skarbów...*, s. 56–57.

rezultatu. Janiszewski pozostawał w tym czasie w kontakcie listownym z konserwatorem z Poznania²³.

Zakrzewski poprosił Kawczyńskiego o pomoc w ustaleniu miejsca znalezienia skarbu i odzyskanie go z rąk pracowników rolnych majątku ziemskiego (za wynagrodzeniem dla nich). Ludzie ci, będąc świadkami odkrycia lub dowiedziawszy się o nim, mieli zabrać znalezione przedmioty²⁴. Kawczyński podjął się zadania, o które poprosił konserwator. Ściągnęło to na niego naganę od urzędnika z majątku ziemskiego, zapewne zwierzchnika Kawczyńskiego, który „odgrażał się, że ja się dopiero naraziłem”²⁵. Poinformował on również Kawczyńskiego, iż właściciel majątku ziemskiego Müller otrzymał list od konserwatora z Poznania dotyczący sprawy znalezionej na jego polach skarbu. Po zajęciu z urzędnikiem Kawczyński nie chciał dalej zajmować się sprawą skarbu, biorąc pod uwagę ostrzeżenie pracodawcy. Podczas prac polowych nie mógł zresztą zbliżyć się w okolice miejsca ujawnienia depozytu. Świadczy to, iż miejsce jego znalezienia musiało być znane w majątku ziemskim, choćby w przybliżeniu. List Kawczyńskiego z pierwszej połowy października 1931 r., który wysłał do konserwatora z Poznania, kończy się słowami: „niech się W.P. [Wielmożni Państwo – AG] do mnie więcej z tym nie zwracają, gdyż ja jako Polak chętnie bym służył, ale nie mogę”²⁶. Słowa te sugerują jeszcze jeden możliwy kontekst sprawy – kwestie narodowościowe.

Powód reprimendy udzielonej Kawczyńskiemu mógł wynikać z prawa obowiązującego w II Rzeczypospolitej Polskiej w kwestii znalezisk archeologicznych. W myśl rozporządzenia Prezydenta RP z 6 marca 1928 r. (obowiązywało do 21 maja 1962) właściciel, dzierżawca lub inny posiadacz gruntu, na terenie którego dokonano odkrycia archeologicznego, winien był niezwłocznie powiadomić o nim władze konserwatorskie. Obowiązek ten dotyczył też kierowników prac i osób, które dokonały odkrycia (art. 25). Przepisów rozporządzenia, jak można wnioskować z przytoczonych materiałów archiwalnych, nie dopełniono w Górznie; sprawa ujawnienia depozytu wyszła na jaw dopiero po ok. roku. Możliwe też, iż właściciel majątku ziemskiego, a tym bardziej pracownicy, nie znali obowiązującego od zaledwie kilku lat prawa. Władze konserwatorskie, jeśli znały miejsce znalezienia przedmiotów, mogły wydać decyzję o wstrzymaniu

²³ MAP, AN, sygn. 1478, Karta pocztowa od Heliodora Janiszewskiego do Zygmunta Zakrzewskiego, Górzno [przed 8.08.1932], b. pag.

²⁴ MAP, AN, sygn. 1478, Pismo konserwatora z Poznania do Ludwika Kawczyńskiego...

²⁵ MAP, AN, sygn. 1478, List Ludwika Kawczyńskiego do konserwatora z Poznania...

²⁶ MAP, AN, sygn. 1478, List Ludwika Kawczyńskiego do konserwatora z Poznania...

wszelkich prac na danym terenie, zająć go czasowo, a nawet wywłaszczyć na rzecz Skarbu Państwa lub innych podmiotów zajmujących się opieką nad zabytkami (art. 28)²⁷. W materiałach archiwalnych nie odnaleziono jakiegokolwiek zapisu, który świadczyłby o tego typu działaniach lub ich planowaniu przez konserwatora. Liczono się zapewne z pozycją społeczno-gospodarczą Müllerów i stawiano na współpracę, którą właściciel majątku ziemskiego zadeklarował jesienią 1931 r. wobec konserwatora z Poznania. Deklaracja ta nie przyczyniła się jednak do ustalenia miejsca wydobywania depozytu; do dziś pozostało ono tajemnicą²⁸.

Kawczyński stwierdził w liście do konserwatora, być może pod wpływem rozmowy z przełożonym, iż nie był świadkiem wyorania skarbu, a wiadomości na jego temat uzyskał od ludzi. Zaangażował się jednak w sprawę odzyskania artefaktów dla konserwatora i udzielił mu informacji o znalezisku. Znał też, przynajmniej w przybliżeniu, miejsce jego odkrycia. Dziś nie sposób już ustalić, co motywowało go do współpracy – powody osobiste, ambicjonalne, ekonomiczne czy inne. Nieco inne światło na odkrycie rzuca opracowanie pod redakcją Andrałojć i pozostałych współredaktorów. Wskazano w nim, iż srebrne artefakty zauważyło dzień po ich wyoraniu dwóch pracowników rolnych majątku ziemskiego. Zabrali je i podzielili między siebie oraz jeszcze jedną osobę. Wśród wymienionych osób nie było Kawczyńskiego, jednak ustalenia te nie wykluczają jego udziału w ujawnieniu depozytu²⁹.

Zawiłe, jak wydarzenia z XI w. i lat 1930–1932, były również późniejsze losy skarbu z Górzna. Według powojennej relacji Rajewskiego, część znaleziska (49 monet całych, ułamki i pozostałe srebro) przewieziono do Poznania, skąd w 1944 r. mieli wywieźć je Niemcy. Dalsze 36 monet i ułamki przetrwały do końca wojny w pałacu w Górznie, gdzie w maju 1945 r. odnalazł je Rajewski i przejął na rzecz Skarbu Państwa dla celów muzealnych³⁰. Obie te informacje wymagają krytycznego spojrzenia. Po pierwsze, część monet (27 całych) z Poznania przetrwało wojnę (zapewne odnalazły się po 1946 r. podczas np. porządkowania zbiorów

²⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. 1928, nr 29, poz. 265. Więcej na temat prawnych aspektów ochrony zabytków, w tym archeologicznych, w II RP, zob. Janusz Sługocki, *Uwagi o międzywojennym prawie opieki nad zabytkami a model współczesny*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 332 (2020), s. 245–260.

²⁸ MAP, AN, sygn. 1478, Pismo Zygmunta Zakrzewskiego do Dyrekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Poznań przed 4.12.1931, b. pag.

²⁹ MAP, AN, sygn. 1478, List Ludwika Kawczyńskiego do konserwatora z Poznania..., *Odkrycia skarbow...*, s. 56–57.

³⁰ MAP, AN, sygn. 1478, Notatka konserwatora z Poznania z poświadczeniem przyjęcia monet dla Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, Poznań, 16.03.1932, b. pag.; Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110–112.

muzealnych czy konserwatorskich) i stanowi dziś część skarbu prezentowanego w MOL³¹. Po drugie, przetrwanie kilkudziesięciu srebrnych monet w poniemieckim pałacu, który wielokrotnie penetrowali czerwonoarmiści od końcowych dni stycznia 1945 r., rodzi pytania o wiarygodność przekazu Rajewskiego. Badacz napisał w 1946 r., iż skarb „spoczywał w gablotce w salonie Niemców Müllerów do maja 1945 r.” Jego przetrwanie, jak podał, miało być zasługą polskiego zarządu, który nadzorował poniemiecki majątek ziemski³². Problem w tym, iż przed powstaniem tymczasowej polskiej administracji pałace plądrowali Sowieci i polscy szabrownicy. Sprawa przetrwania monet w Górznie wydaje się tym dziwniejsza, iż Annemarie Müller – jak wspominała po wojnie – nie ukrywała żadnych sreber czy kosztowności, a wkrótce po wkroczeniu Sowietów pałac ograbiono z dzieł sztuki i wartościowych przedmiotów (srebrne zastawy). Zatrzaszczyła się jedynie o przedmioty sentymentalne, m.in. kolekcję ołowianych żołnierzyków pozostałych po synu Wolframie (zginął wcześniej na froncie wschodnim). Druga wątpliwość dotyczy podziału znaleziska w czasach II RP – część przekazana do Poznania, a część pozostała w Górznie. Konserwator Zakrzewski wspomina o przekazaniu do Poznania 49 monet całych i ułamków, ale nie wspomina o pozostawieniu innych u Müllerów. Być może kolejne monety odzyskano od chłopów w późniejszym terminie (latach) i nie przekazano do Poznania, a w 1945 r. Rajewski odnalazł je w pałacu; być może szabrownicy nie zauważyli drobnych przedmiotów. Pewne jest natomiast, iż skarb znajdował się w MAP od 1946 r.³³, a w marcu 1968 r. przekazano go do MOL³⁴. Gdzie znajdował się między majem 1945 a 1946 r.? Był w Lesznie pod opieką Rajewskiego. 6 sierpnia 1945 r. otwarto w tym mieście oddział Instytutu Zachodniego z Poznania, a jego kierownikiem został Rajewski. Przy oddziale

³¹ Kawczyński lub Janiszewski przekazał w 1931 r. do Poznania 29 monet całych, a właściciel majątku ziemskiego Müller 20 kolejnych. Z kolei Rajewski odnalazł w 1945 r. 36 monet całych i ułamki. Daje to łącznie 85 monet całych i ułamki. Obecnie w MOL znajdują się 63 monety całe i ułamki; MOL, sygn. MLA 1-70, Karty katalogowe monet; MAP, AN, sygn. 1478, Pismo Zygmunta Zakrzewskiego do Dyrekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie...; *ibidem*, Notatka konserwatora z Poznania z poświadczeniem przyjęcia monet dla Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu...; Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 111; B. Kostrzewski, *Wykaz nabytków...*, s. 172.

³² Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110.

³³ MAP, AN, sygn. 1478, Pismo Zygmunta Zakrzewskiego do Dyrekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie...; Z. Rajewski, *Skarb srebrny...*, s. 110–111; B. Kostrzewski, *Wykaz nabytków...*; Annemarie Müller, *Kogóż mam się lękać?*, tłum. i przekł. Eugeniusz Wachowiak, Poznań 2000, s. 9–29. Szerzej o przestępczości Armii Czerwonej, zob. Maciej Kościuszko, *Armia Czerwona w Wielkopolsce w latach 1945–1946 w świetle dokumentów polskiej administracji*, Poznań-Warszawa 2023.

³⁴ MOL, *Księga inwentarzowa...*, s. 1–7; MOL, sygn. 1–70, Karty katalogowe monet.

znajdowała się zbiornica zabytków – załączek przyszłego muzeum³⁵. W księdze inwentarzowej instytucji zanotowano pod nr 222 „część skarbu srebrnego z XI w. wyoranego w Górznie” oraz dodano adnotację – bez daty – o przekazaniu go w depozyt do MAP³⁶. Zasób zbiornicy pozostał w dyspozycji Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki³⁷.

Konkludując, skarb z Górzna jest świadectwem czasów piastowskich na terenie powiatu leszczyńskiego i początków powojennego muzealnictwa w Lesznie. Depozyt ujawniono jesienią 1930 r. Spóźnione przynajmniej o rok działania służb konserwatorskich, bez ich winy, nie pozwoliły na ustalenie miejsca ujawnienia depozytu i przeprowadzenie badań archeologicznych, które poszerzyłyby wiedzę o depozycie i jego kontekście. Z dziejami skarbu w XX w. niewątpliwie byli związani: Heliodor Janiszewski, Ludwik Kawczyński, Müllerowie, Zygmunt Zakrzewski i Zdzisław Rajewski. Trudno jednoznacznie stwierdzić, kto był odkrywcą skarbu. Niewątpliwie wiele o nim wiedział przede wszystkim Kawczyński, ale jako stelmach zapewne nie uczestniczył w orce pola, podczas której doszło do odkrycia.

³⁵ APL, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 40, *Zgłoszenie oddziału stowarzyszenie p.n. „Instytut Zachodni”*, Leszno 6.08.1945, k. 1; MOL, *Inwentarz zabytków...*

³⁶ MOL, *Inwentarz zabytków...*

³⁷ APL, Akta miasta Leszna, sygn. 1819, Pismo z Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego do Zarządu Miejskiego Leszna w sprawie muzeum w Lesznie, Leszno, 30.09.1946, k. 5; *ibidem*, Pismo z Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego do Zarządu Miejskiego Leszna z wytycznymi w sprawie powołania muzeum w Lesznie, Poznań, 22.11.1946, k. 24.

Bibliografia

Archiwalia

Źródła publikowane

- Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Leszno, sygn. 1819.
Archiwum Państwowe w Lesznie, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 40.
Archiwum Państwowe w Poznaniu, Urząd Stanu Cywilnego Kostrzyn, sygn. 68, 70, 73, 171.
Biblioteka Narodowa w Warszawie, Lewicki Stanisław Józef, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w XVI*, mapa, Warszawa 1926, sygn. ZZK 18 206.
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Archiwum Naukowe, sygn. 1478.
Muzeum Okręgowe w Lesznie, MLA 1-70, Karty katalogowe monet.
Muzeum Okręgowe w Lesznie, *Inwentarz zabytków Zbiornicy zabytków w Lesznie (przy Instytucie Zachodnim) załączka przyszłego Muzeum Pol. Zach. Wielkopolski w Lesznie*, Leszno 1945–1949.
Muzeum Okręgowe w Lesznie, *Księga inwentarzowa muzealiów archeologicznych Muzeum w Lesznie*.
Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. 1928 nr 29 poz. 265.

Literatura i czasopisma

- Berner Włodzimierz, *Czechy i Czesi w świadomości społeczeństwa polskiego we wczesnym średniowieczu*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 23 (1986), s. 47–72.
Buko Andrzej, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 2011.
Denar, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/denar;4007978.html> (dostęp: 15 XII 2024).
Gendera Adrian, *Skarb z Górzna: srebrny depozyt z czasów Chrobrego*, Histmag, <https://histmag.org/Skarb-z-Gorzna-srebrny-depozyt-z-czasow-Chrobrego-25106> (dostęp: 12 VII 2023).
Ginałski Jerzy, *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 49 (1997), s. 221–241.
Głosik Jerzy, *Zdzisław Adam Rajewski*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 27 (1975), s. 359–361.
Goldmann Barbara, *Zbiory archeologiczne*, [w:] *Przewodnik po zbiorach*, red. Witold Omieczynski, Leszno 2004, s. 43–44.
Gumowski Marian, *Polskie skarby monet X-XI wieku (materiały)*, Warszawa 1953.
Jarzewicz Magdalena, *Majątki wielkopolskie: powiat leszczyński*, t. 4, Szreniawa 1996.
Kostrzewski Bogdan, *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945–1949*, „Fontes Praehistorici”, 1 (1951), s. 164–213.
Kościszko Maciej, *Armia Czerwona w Wielkopolsce w latach 1945–1946 w świetle dokumentów polskiej administracji*, Poznań–Warszawa 2023.

- Kreis Schroda*, Arbeitsgemeinschaft Ostdeutscher Familienforscher, <https://agoff.de/?p=90979> (dostęp: 30 IX 2023).
- Malinowska Maria, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Wielkopolski*, Poznań 1970.
- Müller Annemarie, *Kogóż mam się lękać?*, tłum. i przekł. Eugeniusz Wachowiak, Poznań 2000.
- Muzeum Okręgowe w Lesznie, Facebook, https://www.facebook.com/MuzeumLeszno?locale=pl_PL (dostęp: 28 X 2023).
- Odkrycia skarbów wczesnośredniowiecznych z terenu Wielkopolski – kontekst archeologiczny znalezisk*, red. Małgorzata Andrałojć *et al.*, Poznań 2011.
- Rajewski Zdzisław, *Skarb srebrny z okresu wczesnodziejowego wykopany w Górznie w pow. leszczyńskim*, „Przegląd Archeologiczny”, 7 (1946) 1, s. 110–112.
- Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas*, red. Leszek Gajewski *et al.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Ślugocki Janusz, *Uwagi o międzywojennym prawie opieki nad zabytkami a model współczesny*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 33 (2020), s. 245–260.
- Szwagrzyk Józef Andrzej, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990.
- Szymański Józef, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002.
- Śląski Jacek, Tabaczyński Stanisław, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski: materiały*, t. 1, Warszawa–Wrocław 1959.
- Wojciechowski Piotr K., *Data wyprawy Brzetysława I do Polski w rękopisach „Kroniki Czechów” Kosmasa z Pragi*, „Przegląd Historyczny”, 89 (1998), 2, s. 263–267.
- Wróbel Marek, *Grodzisko, st. 1* [Górzno], https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabytek?inspire_id=PL.1.9.ZIPOZ.NID_A_30_AR.20261&rejestr=rejestr-zabytkow (dostęp: 29 VIII 2023).
- Ziemia leszczyńska*, red. Janusz Deresiewicz, Poznań 1966.

Relacje ustne

- Relacja rodziny Kostrzewskich z Osiecznej, zebr. Adrian Gendera, Osieczna 17.01.2023 r.